

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 6 Sayı: 24 Volume: 6 Issue: 24

Kış 2013 Winter 2013

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

**İNSAN-EVREN İLİŞKİSİ VE MUTLAK BİLGİNİN İNSANİLEŞMESİNDE FELSEFE,
DİN VE BİLİM BİRLİKTELİĞİ**
**THE RELATIONSHIP BETWEEN HUMAN-UNIVERSE AND THE COMBINATION OF
PHILOSOPHY, RELIGION AND SCIENCE IN THE HUMANIZATION OF ABSOLUTE
KNOWLEDGE**

Mustafa Said KURŞUNOĞLU*

Öz

Bu makale dini, felsefi ve bilimsel bilgilerimizin insan-evren ilişkisi düzleminde okunabilmesi durumunda, değişik tarihsel koşullar neticesinde çeşitlenen farklılıkların, 'öteki' ile çatışma değil de onu anlama imkânına neden olabileceğini iddia etmektedir. Çalışmada varlığın başlangıcından günümüze değin devam eden kozmik süreci ise, epistemolojik açıdan mutlak bilginin 'insanileşme'si süreçleri olarak değerlendirilmektedir. Söz konusu çalışma, kendini okuyan, anlamlandıran dini, kültürel, felsefi, bilimsel düşünme ve algılama süreçlerinin birbirlerine yönelik duruşlarında, hepsinin ait oldukları müşterek ve mutlak köklerinden çıkan kapsayıcı bir bakış açısına sahip olmalarının gereğini önermektedir. 'Öteki' olana karşı farklılıkların çizgisini detaylandırıcı yaklaşımların evrensel ve doğal olana uymadığını savunmaktadır.

Ahtar Kelimeler: Kültür, mutlakiyet, insanileşmek, evren, birliktelik.

Abstract

This article claim that if our religious, philosophical and scientific knowledge can be read in the plane of human-universe relationship, therefore the varying historical and cultural differences it could be lead to the opportunity to understanding of the 'other'. In this study, in the point of epistemological view the absolute knowledge is considered as a 'humanization' processes that since the beginning of continuous cosmic process of the asset. This study suggest that, the thinking and perception processes of self religious studying and self cultural signifies or philosophical and scientific studies which are stance towards each other, they need for an inclusive perspective that is depending to their common root of all. This study argues that the approaches to increasing line of the differences do not conform to what is natural and universal.

Keywords: Culture, absolutism, humanization, universe, combination

Giriş: Humaniter Bir Epistemoloji Arayışı

İnsanoğlu olarak niçin anlaşılamama ve çatışma üzerine kurulu bir dünyayı yoktan kurduğumuzun ve tüm tarihi süreç boyunca yekdiğerimizle ayrışma ve farklılaşma boyutunda ilerleyerek, kendi olmayı tanımladığımızın veya nasıl 'kolay' sözcüğüne karşılık ayrılmanın, 'zor' sözcüğüne karşılık da birlikteliğin tarihsel bir tecrübemiz olduğunun, ya da neden barış denen kavramı savaş sonrası tanıyarak, ikincil bir önemde değerlendirdiğimiz; tutarlılığını, makullüğünü, meşruluğunu, savunusunu ve hatta gerekliliğini ifadede tarih, kültür, inanç, ideoloji ve siyasi düşüncelerimiz, oldukça yetkin ve bir o kadar da etkindirler. Bununla birlikte,

* Yrd. Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü.

bu etkinliğimizin; aslında değişmeksizin karşımızda durmaya devam eden acılarımız, özlemlerimiz ve artarak devam eden sorunlarımız karşısındaki başarısızlığımıza nisbetle ancak bir 'başarı' olabileceğini söyleyebilmenin de büyük bir cesareti gerektireceği açıktır.

Arkaik dönem insanının mitoloji ve efsanelerinin coğrafya ve tarihsel etkilenimler içerisinde simge ve içerik olarak farklılaşmasından¹, bu farklılaşmanın yağmacılıkla² yekdiğerine dayatılmasına, Antik Yunan ile Hind ve Çin felsefelerinin kavramsal içerik olarak farklılaşmasından, İskender'le Daryüs'ün temsil ettiği imparatorlukların savaşlarına, ideolojiler döneminde karşıt görüşlerin modern bilimi dünya egemenliği kavgasının en önemli silahı olarak kullanılmasına değin tüm bir tarihi ve kültürel süreç; farklılaşma, ayrışma ve çatışma yatayı üzerinde devam etmektedir.³

Kültürün meydana gelişi ve kültürel farklılığın açığa çıkışı bağlamında sıklıkla kullanılan insanın alet yapımı ile doğadan ve doğal olandan ayrışması süreci (Volker, 2010: 192) insanlık tarihi denilen görece sürecin başlangıcı olarak belirlenmektedir. Dolayısıyla tarih ve insanlık bilinci doğal olandan ayrılma ya da doğal olana aykırılık biçiminde bir tanımlama bulmaktadır.

Bu noktada temellendirici bir bakış açısı elde etmek amacı ile idealist ve materyalist felsefelerin tarih okumaları bu başlangıcı ve süreci farklı bağlamlarda tanımlamaktadırlar. Örneğin Hegel'e göre, insanlık tarihi tek ve canlı bir tinin farklı düşünce ve idealler şeklinde kendini ortaya koyduğu diyalektik bir süreçle başlamakta ve sürekli tinin ulaştığı aşamayı gösteren bir sentezle de yoluna devam etmektedir(Hegel, 2001, s: 30-31). Marx'a göre ise materyal kazanımı etrafındaki çatışmacı diyalektik yasalarının etkisinde sentez yerine devrimsel sıçramalar tarihi belirlemektedir. Buna göre Hegel'in idealist tin anlayışı yerine maddi olan olgu veya maddiyat dünya tarihi ve insan topluluklarının doğasını belirlemektedir (Marx, 2009: 26-27).

Ancak bize göre gerçekte bu çatışmacı ve ayrışmacı tanımlamalar, yaklaşım ve de gidışatın kaynaklandığı ana eksen, insan ile evren arasındaki doğrusal ilişkinin kırılma ve ayrışmaya uğraması olarak gözükmektedir. Bu nedenle öncelikle insanın doğa içindeki yerini doğal bir biçimde belirleyebilen bir kozmolojiye uygun epistemolojinin ve ontolojik ya da ontik yaklaşımın bulunabilmesi gerekmektedir. Zira yukarıdaki idealist ve materyalist yaklaşımlar, canlı bir tin olgusu ile ya da doğadan üretmek ile ayrılan bir bilinç iddiası ile insanın doğal olandan ayrıldığı bir dünyayı ve ayrışan bir varlığı, tanımlamaktadırlar. Dolayısıyla bu tür yaklaşımlara ait olan kavram, bilgi ve anlamlar da bu ayrışmacı karakter sürekli ortaya çıkmaktadır.

Şimdi yaşadığımız dünyada kendimizi ve ötekimizi bilmekte kullandığımız 'bilgi', ne tür ve nasıl bir saflık, mutlaklık köküne sahiptir? Gerek dini gerekse de kültürel bilgilerimiz, algılarımız, insanoğlunun yeryüzünde var olmasını gerektiren kozmolojik koşulların (fiziksel

---

¹ Adada denizin dibinden büyültü oltasıyla balık tutan Yeni Zellanda yerlilerinin güneş tanrısı Maui ile okyanusun derinliklerine domuz avatarında dalarak yer küreyi canavarın dişerinden kurtaran Hind Vishnu'sunun ve Austuralya yerlilerinin yuvarlanan gök gürültüsünden sesini işittikleri Baiame ile Olympus tanrısı Zeus farklı tiplerini birliktede aynı mitolojik/dönemsel tablo içinde yer alırlar. Tylor, Edward B. Primitive Culture:Researches into the development of Mythology,Philosophy, Religion, Art und Custom, London, Murray, 1871 V.I, Chapter VIII, Cambridge University Press, Digital Printed Version, 2010 s, 248.

² Şiddet ve yağma kültürüne yönelik bu farklılaşmanın tipik öyküsü Homeros'un İlliada'sında Aşilin Troyalıları kılıçtan geçirmesi ve katliam yapışı ve nehrin etrafındaki toprakla birlikte kan kırmızısı bir renge bürünme teması üzerinden anlatılır. Bkz; Homeros, İlliada, çev, Azra Erhat, A. Kadir, Can Yay; İstanbul, XXI. Bölüm. Nitekim mitolojik anlatılarda aristokratların servet edinmesi üretim kültürünün değil de yağma kültürünün bir sonucu olarak ortaya konulmaktadır. Bertram Schefold, Ancient Economic Thought, edt, B.B.Price, Routledge, Florence, 1997

³ Prens Bismark, 1873 yılında Prusya parlamentosunda Katolik kilisesi ile olan kültürel ve politik çatışmasını anlatırken; insan ırkının tarihi kadar eski bu çatışmanın inanç ve inançsızlık arasında değil de gücü elde edebilme noktasında gerçekleştiğini ifade etmektedir. O'na göre insanlık tarihi kadar eski bu çatışmada bir tarafta kırallık ve bir tarafta da rahiplik sınıfının güç mücadelesi söz konusudur. Oysaki güç için boğuşmak kutsal İsa'nın insanlığın kurtuluşu için gelişi kavramından çok uzak bir noktadadır. Otto von Bismarck, Gedanken Und Erinnerungen, BoD - Books on Demand, Norderstedt, 2012, s. 241.

nedenselliğin) bilgisine mi bağlıdır? Eğer bu bilgiye bağlı ise, bu bilginin evrendeki fiziki şartlara bağlı/sonucu olan 'karbon temelli zeki varlık (Barrow-Tipler, 1986: 523)': insan olduğu için, farklı aidiyet ve düşünceler de, 'insan' adının anlam karşılığı olan manada buluşabilen ortak bir insanlık medeniyetinin doğmasına neden olmalı değil midir? Yoksa tüm insanlığı ilgilendiren bu derin ve köklü sorumuz, aktüel olarak karşı karşıya kaldığımız kültürel ya da dini farklılıklardan mı kaynaklanmaktadır? Ya da toplumların kendi öznel medeniyet ve tarih tecrübeleri mi basitçe buna neden olmaktadır? Yahutta bu durum, insanın yeryüzünde var olduğu günden bu yana sürekli karşı karşıya kaldığı epistemolojik bir varlık bilimi sorunu mudur?

A-İnsan-Evren İlişkisi Düzleminde Tarihi Okumak

İnsani oluşun farklılaşma ve oluş kaynaklı varlık eyleminin de çatışma olduğu bu tarihsel sürecin düğümünü çözebilmekte ve farklı olmanın fitri eyleminin çatışma değil de dialog ve uzlaşma olduğunu ortaya koyabilmekte; insan-evren ilişkisini sorunun temellendiği başlangıç noktası olarak görmekteyiz.

Kendini ve içinde bulunduğu varlığı yekdiğerinden farklı algılamaya ve değerlendirmeye iten sebep ya da sebepler neler olabilir? İnsanoğlu'nun zihinsel beceri ve kabiliyetinin doğru ve yeterli olup olmadığını tartışmak, yukarıdaki sürecin verdiği bir alışkanlığın, ironik bir becerisi olmayacak mıdır? O halde, ayrışma ve farklılaşmanın evreni ve topyekûn varlığı nasıl algıladığımız ve anlamlandırdığımızla temellendiğini ve ayrışmaya başladığını ifade etmek, tarihsel anlamda kökene inebilmek olarak gözükmektedir.

Arkaik insanın ilk düşünsel eylem biçimi olan doğayı anlamlandırma çabası, karşı tarafın cevap verebilme konumunda bulunmamasından dolayı tek taraflı bir eyleme dönüşmek zorunda kalmıştır. Psikolojik özelliklerle beslenen zihinsel yapımız, varlığın kendi zihnimizdeki karşılıkları ile iletişim kurmak yapısı üzerine temellenmiştir (Rosenberg, 1986: 13-14). Evren içinde, ancak zihin dünyamızın öznellik sınırlarında evrene değil de aslında kendine yönelik bu duyuş, 'ne' ya da 'neci' olduğumuz sorusuna 'ben ben olanım' tekilliğinde bir cevabı kaçınılmaz olarak verecektir. Dolayısıyla 'ben'liğin ötekine yönelik açığa çıkaracağı ayırım, 'sen'liğin keskinliği ve kesinliği olarak tezahür edecektir (Buber, 2003: 54). Böylece evrenin bir parçası olan insan, kendini evrene yönelik olarak anlamlandırmadığı gibi; evreni de evrene yönelik olarak değil de kendine yönelik olarak anlamlandırma kurgusunu kurmuştur diyebiliriz.

Süreç içerisinde aynı düşünce boyutu ve antropik gelişmişlik düzeyinin farklı elemanları olarak beliren semboller ya da totemler kültürden sosyal yapıya geçişte grup ruhunu oluşturan, kimlik sağlayan, seçilen gruba katılımı sağlayan unsurlar olacaktır (Jenks, 1993: 38). Bu durumda farklılaşma Psikolojik, zihinsel, coğrafik, tarihsel pek çok ögenin sonucu olarak açığa çıkmakta ve varlığın varlığa yönelik değil de, farklı kendi oluşlara yönelik anlamlandırılmasıyla da çatışma yapısal bir karakter almaktadır diyebiliriz.

Soyut anlamları karakterize etmekle farklılıkları sistematize eden yazı ve kavramların kullanılmasına başlaması; karşılıklı medeniyetler formatında evrenle insan arasındaki tek taraflı ilişkiyi durmaksızın kendine yontarak derinleştirecek ve çatışmanın boyutunu 'biz'lik ve 'siz'lik ile külli'leştirecektir. Böylece Sartre'nin ifadesiyle 'bilincin kendi kendini kabulünün bir benzeri' doğacaktır (Sartre, 2009: 526). 'Ben'liğin evren karşısındaki yalnızlığı 'biz'liğin beşeri anlamda sanal dayanışmasında meşruluğunu bulacaktır. Yerküre üstünde neden bulunduğumuz, buraya nereden geldiğimiz ve evren yerinde dururken bizim kaybolarak nereye gittiğimiz sorunlarının bu yapı içindeki çaresiz çözümsüzlüğü, kaybolan 'ben'ler yerine sürekliliği ifade eden 'biz'liğin devamlılığında unutulmaya çalışılmıştır da denilebilir.

Nitekim mitolojik simge ve hayal dünyasının bu ayrıştırıcı yapısı, kabile kültürünün doğmasına neden olduğu gibi; tüm bu karmaşa içerisinde insanın doğru bilgi arayışını tetiklemiş ve felsefe denilen düşünce sanatına kaynaklık etmiştir denilebilir. Örneğin Antik Yunan'ın başlangıç filozofu Thales, Mısır ve Babil'deki suyun önemine mitolojik bir biçimde

yaptıkları vurguyu, mitolojik temalardan nispeten arındırarak nesnel gözlemlere çekmeye çalışmıştır(Allen, 1985: 2). Bilginin sujenin öznel değerlendirmelerinden ve anlamlandırmalarından kurtulabilmesi için yapılanlar, bilimsel bilginin karakteristiğini de meydana getirecektir⁴. Genel geçerliği olan bilgiyi aramak, evrensel bir kökenin imkânının temele alındığını göstermektedir.

Nitekim bugün bizim kullandığımız element, atom, madde, ruh, öz, form gibi kavramların pek çoğunun ortaya çıktığı bu (Hirschberg, 1976: 2) Pre-Sokratik dönemde algılamamıza böylesine değişik ve farklı görünen cisimlerin özündeki yapının ne olduğunu bulabilmek çabası egemendir. Böylece insan ile onu çevreleyen evren arasındaki ilişkiyi insanın öznelliğinde yorumlayan ve tarım toplumunun gerekleri ile de, çatışmacı ve düşman topluluklar üreten mitolojik dönemden çıkabilmek arayışı ve çabası sergilenmiştir. Varlığı kendi kuralları ve var oluşu içinde anlama tavrı olarak belirginleşen antik naturalist felsefe, insan ile evren arasındaki ilişkiyi doğru bir biçimde anlamaya yönelik önemli bir ilk adım olmuştur.

Günümüzde de farklı tarihi tecrübeler ve değişik coğrafyalarda varlığını devam ettiren kültür ve dinlerin ötekine yönelik kendi subjektif değerlendirmelerini öncelemeksizin, yaşadığımız zamanı, içinde bulunduğumuz ve artık kompleks çalışma yasalarının pek çoğunu bildiğimiz evreni, toplum, kültür ve din organizmalarının yapılarını kendi doğaları ve kuralları içinde anlama çabasına sürekli ihtiyacımız olduğu açıktır.

Bu doğrultuda farklı kültür ve dinler, kendi özel çevre ve yapı koşullarının doğal fenomenleri olarak algılanabilecekleri, kültürel bir alt yapıya sahip olabilecektir denilebilir. Böylesi ortak bir dini ve kültürel çevre alanının farklı dinler ve kültürlerin ortak katkısıyla ortaya çıkarılabilmesi, kültürlerin insan-evren ilişkisinde ortaya çıkış kaynaklarını ve dinlerin de ortak semavi kökenlerinin ve referans noktalarının bulunabilmesini sağlayabilme imkânına sahip gözükmemektedir.

B-Mutlak Bilginin Semavi Dinler Aracılığı İle İnsanileşmesi

İnsanlık tarihinin yine insan tarafından oluşturulan bu deyim yerindeyse 'sanal' yapısına karşıt ve bu yapıyı varlık ve oluş lehine kökten değiştirme teklifinde ve çabasında bulunan epistemolojiyi ise vahy kaynaklı semavi dinlerde bulmaktayız. Üç semavi dini esas alacak olursak; ilahi vahyin insan düşüncesinin benlik merkezli ve kendilik formatlı yapısına temelde karşı çıkan ve ağır eleştiriler getiren yapıda olduklarını kolaylıkla görebiliriz.

Nitekim Eski ahit-Tevrat'ın ilk ayetleri ile, Yeni Ahit-İncil ve Kuran-ı Kerim'in ilk ayetleri, seslendikleri çağlardaki beşeri düşüncelerin mutlak ve saf kökenlerinden ayrıldıklarını belirtir bir vurgulama ile ifadelerini dillendirmektedirler. Buna göre, 'Başlangıçta Tanrı göğü ve yeri yarattı.'⁵ Başlangıçta söz vardı, söz Tanrıyla birlikteydi.'⁶ 'Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla, bütün hamdler, övgüler âlemlerin rabbi Allah'adır.'⁷

Böylece karanlık çağların zulüm ve sorumsuzluk dolu yapısına karşın, güç ve kudretin ilahi yaratılıştaki aslına ve adalet, merhamet ve güzellikle tecellisine Tevrat ile dikkat çekilirken; dinin madde planına hapsedilerek güdükleşmesi ve fonksiyonunu yitirmesi problemine karşın ise, görünen eşyanın ve insanın kalıbından ziyade mana ve ruh kökünün önemine işaret edilerek; gerçeğin bilgisine yönelmenin önemi vurgulanmaktadır. Son olarak Kuran vahyinde ise, mutlak ilahlığın kendisini şefkat ve merhametle ifade edişi vurgulanarak, insanın yekdiğeri üzerinde dini ya da dünyevi yapıp etmelerinden kaynaklanan bir üstünlük

---

⁴ Thales'in bu çabası 'mitolojik bir temelden bilimsel bir nedenselliğe giden bir yolu açmış ve diğer filozoflar bu başlangıç noktasını farklı alternatiflerle geliştirmişlerdir.' Johannes Hirschberger, A Short History of Western philosophy, Lutter Worth Press, London, 1976, s. 2.

⁵ Old Testament, Genesis, 1(Eski Ahit -Tekvin,1), <http://bible.oremus.org/?passage=Genesis+1>

⁶ New Testament, (Yeni ahit -Yuhanna,1), <http://bible.oremus.org/?passage=John+1>

⁷ Kuran-ı Kerim (Fatiha,1-2), Suat Yıldırım Meali, http://www.kuran.gen.tr/?kid=32&x=s_main

ve tahakkümünün söz konusu olamayacağı, ilahi yapıp etmenin Rahman ve Rahim isimleri ile ifade edilen tevazusu kaynak gösterilerek iradenin doğruya yöneltilmesinin önemi belirtilmektedir.

Bir bütün olarak ilahi vahy, öncelikle insanı, insanın kendini bulduğu ve bildiği yapıda algılamakta ve bu yapıyı fiil, bilgi ve irade temelinde mutlak olana yönlendirmektedir.

İlahi anlatımın tüm varlığa kaynaklık ve kapsayıcılık konumundaki bir mutlaklık ile, insanın özel durum ve oluşuna seslenmektedir. Sonraki adımda ise evreni ve insanı yaratılmış olmak, yapılmış olmak, bilinen(malum) olmak, gibi varlık sıfatlarıyla algılayarak varlığı yine varlık da anlamlandırmakta ve ilahi varlığı ise tüm bu yapının kendisinde nihai anlamını bulduğu aşkınlıkta mütalaa ederek, ilahi varlığı ilahi varlıkta anlamlandırmaktadır. Böylece insanın yaratıcı ile olan ilişkisi, insanın evrene aidiyeti düzleminde tesbit edilmektedir de denilebilir.

Nitekim Kuran, kendi isim anlamını da aldığı Hira dağında gerçekleşen kutsal ruhla olan ilk buluşmada, mutlak bilginin insanileşmesini ilk vahyin içeriği olarak şöylece belirlemektedir. 'Yaratan Rabbinin adıyla oku, İnsanı (rahim cidarına) yapışan bir hücreden yaratan. Oku! Rabbin sonsuz kerem sahibidir. Kalemle yazmayı öğretendir. İnsana bilmediklerini öğretendir.⁸ Görüldüğü gibi, bir bilgi eylemi olan okumak fiili, evrensel bir düzlemde bütün varlıkların yazılmış bir yazı olarak değerlendirilmesini belirten 'yaratan rab' ifadesi ile anlatılmaktadır. Nitekim bunun ilk örneği de hemen insandan verilmekte, insanın yaratılışı ilahi yaratmanın bir yazısı olarak betimlenmektedir. Sonrasında ise bu süreç insanın yapıp etmelerine bağlanarak, düşünce ve bilgi üretimimizin böyle bir silsileden gelmekte olduğu ve bu sürecin ne denli mükemmel olduğu ortaya konulmaktadır.

İşte bilginin madde ötesinden, varlığın başlangıcından insana varan çizgisinde ve insandan öteye devam eden hattında insaniliğin korunması Kuranın birinci önceliği olmaktadır diyebiliriz.

Mutlak bilginin kaynağı olarak Kuran, örneğin anlattığı -tarihi hikâyelerde olduğu gibi- bilginin kayıtlı olduğu ve donduğu alanlara girmemekte, sürekli evrensel olana yönelik bir ivme temin etmektedir. Buna göre her şeyden önce insanların yaratılışı ve farklı dil, renk ve kültürlere ait oluşları evrenin yaratılış süreci ile ilişkilendirilmekte, böylece farklılıkların doğallığı önelemektedir. 'O'nun varlığının ve kudretinin delillerinden biri de: Gökleri ve yeri yaratması, lisanlarınızın ve renklerinizin farklı olmasıdır. Elbette bunda bilen ve anlayan kimseler için ibretler vardır.'⁹ Görüldüğü gibi, insanın değişik dil ve renklerdeki detaylı veya kayıtlanan farklılığı göklerin ve yerin yaratılmasındaki bir planın işleyişi çerçevesinde açıklanmaktadır. Böylece ister dil ve renk farklılıklarındaki detay durumlar, isterse de göklerin ve yerlerin yaratılış süreçlerini içine alan külli oluşlar olsun; her halükarda ilahi takdir ve bilginin kapsamını göstermektedir.

İnsanlık tarihinin gelişimine Kuranın bakışı, onu bütüncül ve evrensel bir kaynağa bağlamak olarak ortaya çıkmaktadır. 'Bütün insanlar bir tek ümmet teşkil ediyorlardı. Aralarında ihtilaflar başlayınca, Allah onlara içlerinden müjdeleyici ve uyarıcı olarak peygamberler gönderdi. Onların beraberinde, insanlar arasında hükmetmek için, kitap ve hikmeti gönderdi ki, ihtilaf ettikleri konularda aralarında hükmetsin..¹⁰ Dolayısıyla bir önceki ayet evrensel bir başlangıcı insanlık için öncelikle, bu ayet ise, Allah'ın vahy aracılığı ile kendini bildirdiği peygamberliğin evrenselliğini insanlık tarihine başlangıç noktası yapmaktadır.

Bu iki kapsayıcı nokta arasında yeryüzünde şahsi ve sosyal hayatı devam eden insanın aktüel oluşuna ise, Kuran yine külli bir bakış açısı ile bakmaktadır. Buna göre de 'Ey insanlar!

---

⁸ Kuran-ı Kerim, (Alak, 1-5)

⁹ Kuran-ı Kerim, Rum Suresi, 22

¹⁰ Bakara Suresi, 213

Biz sizi bir erkekle bir kadından yarattık. Birbirinizi tanıyıp sahip çıkmanız için milletlere, sülâlelere ayırdık. Şunu unutmayın ki Allah'ın nazarında en değerli, en üstün olanınız, takvâda (Allah'ı sayıp haramlardan sakınmada) en ileri olanıdır. Muhakkak ki Allah herşeyi mükemmelen bilir, her şeyden hakkıyla haberdardır.¹¹ Görüldüğü gibi bu ayet de erkek ve kadının doğal fonksiyonlarının biyolojik anlamını insan varlığı için açıklayıcı bir diğer temel olarak kabul etmektedir. Böylece kozmolojik, tarihsel ve biyolojik anlamda mutlağın bilgisi varlığa yansıtılmakta ve parça olan durum ile ait olduğu yapının bütünlüğü birlikte bir titreşim oluşturacak bir biçimde vurgulanmaktadır.

Kuran'ın insani durumun gereklerini ve şartlarını önemle hedefleyerek yaptığı anlatım içinde dini tecrübe ve yaşantının nasıl insani bir ihtiyaç olduğuna vurgu yapılmaktadır. Buna göre, 'Şüphesiz, insanlar için kurulan ilk ibadet evi elbette Mekke'de, âlemlere rahmet ve hidayet kaynağı olarak kurulan Kâ'be'dir.'¹² Böylece ilk ibadet evinin ilahi takdir ile ve ancak tüm insanlık için kurulduğu ifade edilmekte ve ibadet binası olarak kurulan bu yapıya, kozmos içinde insanın yerleşikliğini anımsatan 'beyt', (ev-bina) adı verilmektedir.

Bu ve benzeri örnekleri rahatlıkla çoğaltmak mümkün olmakla birlikte, önemle üzerinde durduğumuz iki ana nokta, Kuran'ın mutlak ve evrensel olan bilgiyi bize verirken, onu insanileştirmeye dikkat ettiği ve bu bilgi insanileşirken de onun mutlak ve evrensel kökünden kopmamasına özen gösterdiği olmaktadır. Her şeyden önce Kuran'a göre madde-ruh ve madde ötesi şeylerin bütünlüğü evren ya da kâinat dediğimiz yapıyı meydana getirmektedir (Kılıç, 2009: 64).

Diğer önemli olan nokta ise, mutlak bilginin insanileştirilmesi sürecinde insan ile evren arasındaki kozmolojik ilişkinin esas kabul edilmesi ve bu zemin sürekli korunarak bilginin dönüşümünün sağlanmasıdır. 'Muhakkak göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde düşünen insanlar için elbette birçok dersler vardır.'¹³ İfadesi ile Kuran iman ve teklif sürecini kozmolojik oluş üzerinde yürütmektedir. Nitekim buna göre ilahi, doğal ve beşeri bilgi ortak bir anlayış düzleminin kapsayıcılığında ve ibadet tavrında bir araya gelebilmektedir. 'Onlar ki Allah'ı gâh ayakta divan durarak, gâh oturarak, gâh yanları üzere zikreder, göklerin ve yerin yaratılışı hakkında düşünürler ve derler ki: "Ey büyük Rabbimiz! Sen bunları gayesiz, boşuna yaratmadın. Seni bu gibi noksanlardan tenzih ederiz. Sen bizi o ateş azabından koru!"¹⁴ Bu bakış tarzı da Kuran'ın varlık, insan ve ilahi mevcudiyet birlikteliğini kurmakta insanileşen ancak evrenselliğini ve mutlaklığını muhafaza eden bir kapsamı sürekli koruduğunu göstermektedir denilebilir.

Kuran vahyinin olduğu gibi anlaşılmasında, Kuran'ın semavilik eksenine sürekli dikkat ederek, beşerilik veya arzilik çekimimizin etkisinde kalmamaya özen göstermemiz gerekmektedir diyebiliriz. Aşkın ve mutlak olana sürekli yöneliş halindeki bir ilerlemenin, gelecek temini hususunda velud olacağı açıktır. Kuran'ın sahip olduğu enginlik ve ilahi yüceliğe dayalı sınırsızlık, bizlere kendi konumumuzu ve ötekini değerlendirmekte gerekli olan algı ve anlayış alanını temin edebilir. Bunun aksine Kuran'ı kendi toplumsal geleneklerimiz içerisinde algılamaya çalışmak, bir anlamda onu anlamak istediğimiz gibi anlamak kısırlığına bizleri düşürebilecektir. Bu ise insanlığın mutluluğunu hedefleyen, semavi ve fonksiyonları itibari ile canlı bir eserin gerçek manasıyla okunması sorununu ortaya çıkarmakta ve hiç hak etmediği halde kimi çatışmacı ve çıkarıcı eğilimlerin çarpışmasında ona bir yer verilmeye çalışılması bilgisizliğine neden olmaktadır.

Sonuç olarak semavi din kaynaklı yaklaşım ve tavırlar, insanlık bütünlüğünün ve ortak aidiyet temellerinin ve gelecek birlikteliğinin eksenlerinde hareket ettikleri ölçüde kendi oluşlarını başarılı bir biçimde gerçekleştirebilirler. Öte yandan semavi dinlerin ortak iddiaları

¹¹Hucurat Suresi, 13

¹²Ali İmran Suresi, 96, Diyanet İşleri Başkanlığı Türkçe Meali, http://www.diyanet.gov.tr/kuran/ayet.asp?Kuran_id=3&Ayete_No=96&I3.x=8&I3.y=16

¹³ Al-i İmran, 190

¹⁴ Al-i İmran, 191

olan evrensellik vurgusu, tüm insanlığı kapsayıcı ve gereklerine çözümler sunucu, öteki ile bu mutlak olan hakikate giden yolda birliktelik imkânlarını araştırmacı bir akış içerisinde oldukları ölçüde gerçekleştirilmiş olacaktır.

Bize göre başlangıçtan bu yana farklılığın ve çatışmanın tüm tarafları için eksikliği sürekli hissedilen ana unsur, evrenle olan ilişkimizin anlamını kurgulamakta yeterli gayreti göstermemiş olmamızdır diyebiliriz. İnsan anlayış ve idrak zemininin bulunmasında son derece önemli olan bu nokta, kültürler ve dini gelenekler tarafından yeterince değerlendirilemediği için bu görevi, müstakil bir biçimde yapmak yalnız bilime ait bir alan olarak düşünölmek durumunda kalınmıştır. Bu nedenle insan ile evren arasındaki doğruyu ve gerçekliği bulmak amacıyla giderme çabası, topyekün bilim tarihinin de bir bakıma özetidir denilebilir. O halde, bilim tarihinin önemli bir bölümüne ışık tutan İslam medeniyetinin bilimsel gelişme açısından Abbasi dönemindeki kayda değer başarısının, günümüz biliminin ulaştığı seviyede yeniden tekrarlanabilmesinin önemini vurgulayabiliriz. Nitekim Semavi dinlerin ve özellikle de Kur'an vahyinin, evrensel bir epistemoloji teklifinde bulunuşu ve müslümanların bu anlamlı mirası bilim açısından yeniden sistematize etme çabaları, topyekün insanlık adına en büyük etkisini, bilimsel bilgiyi, dini tecrübe ile birlikte evrensel ve mutlak olana ulaştırarak verecektir denilebilir. Bu ise barış ve insanlık birliği adına yeni bir medeniyetin kapılarını bize açabilir.

C-Bilimsel Bilgi Açısından Mutlak Bilgi Ve İnsanileşme

Copernikus(1473-1543) ve Galileo(1564-1642)'nun güneş merkezli evreni tesbitlerinin ne tür bir zihin-bilimsel devrim olduğu ile ilgili pek çok düşünce ifade edilmekle birlikte; bize göre, tüm bu süreç içinde en önemli etkileri, evren karşısında sürekli kendi algılanımının sınırları içinde birbirinden farklı dünyalar inşa eden insanoğluna, fizik ve astronomi adı altında evrenin, bizzat kendi özgün kurallarının diliyle cevap vermesi olmuştur. Böylelikle 17.yy'dan itibaren insan ile evren arasındaki ilişki, sistemleşmeye başlayan bilimlerin evren adına cevaplar vermeye başlaması üzerine temellenme eğilimine girmiştir denilebilir.

İnsanın varlığı algılaması ile anlamlandırmasının, özneliğin dar ve yapay sınırları içerisinde çatışması ve artan bilimsel birikimin dikte ettikleri arasındaki karmaşa; Kartezyenci dünya görüşü ve Newtoncu mekanikle, madde ile aklın yasalarını ayırma ve kategorize ederek aşılmaya çalışılmıştır.(Capra, 1983: 62-63) Varlığı bir parça da olsa öznelin baskısından kurtaran bu yaklaşım, evrenin kendi doğasını insan algısına daha müstakil olarak sunabilmesinin ya da insanın evrene evren için bakabilmesinin de bir anlamda kapısını açacaktır. Ancak, semavi dinlerin başlangıç döneminden sonra ortaya çıkan tarihsel alışkanlığa geri dönüş, bir bakıma bilimin bu görkemli ortaya çıkışında da kısa sürede tekrarlanacak; pozitivist, mekanik ve determinist anlamlandırmalarla aslında öznel olan tarafından, evrenin bilimle konuşturulması yanlına geri dönecektir. 19.yy'dan itibaren ise farklılıkların ve çatışmanın kurgulandığı zihinsel dünyanın yasaları, varlığını alışagelmışten farklı olarak ortaya koyan evrensel yasalarla çatışdığını farkedecek ve Progogin'in ifadesiyle 'insanın tabiatla yeni bir diyalogu'(Pregogin, Stengers, 1989: 386) ve bu diyalog için Capra'nın ifadesiyle ' yeni paradigma'(Capra, 1983: 15) arayışına girecektir.

Yeni fiziğin Görelilik, Belirsizlik, Kuantum gibi nesnelin doğasını güçlü bir biçimde vurgulayan olguları, alışagelen anlamlandırma metodlarını ve bu anlamlandırmalar doğrultusunda farklılaşmanın eski gücünü azaltmaya başlayacaktır. Evrendeki fiziksel gerçekliğin Newton'un mekanik yapısı yerine son derece kompleks bir ilişkiler birlikteliği olarak ortaya çıkışı, insan zihnini bu yapıyı anlayabilmek için ona uyuma zorlamaktadır. Karşılaşılan yeni bilimsel durumların kompleks düzenliliği ve bütünü anlamlandırmaksızın parçanın tanımlanamaması gibi sorunlar, geniş, kapsamlı ve bütüncül bakış açılarını gerekli kılmaktadır.

'Görelilik' 'kuantum belirsizliği' 'nicel olasılık' 'eş zamanlılık' 'olası ya da paralel evrenler' gibi yeni kavramlar; nesnelin öznel algıdan bağımsızlaşmasını ve farklı zihinsel algıların belirleyiciliğinin sorgulanması sonuçlarını beraberinde getirmiştir diyebiliriz.

Evrendeki fiziksel gerçekliğin mekanik bir yapı yerine son derece kompleks bir ilişkiler birlikteliği olarak ortaya çıkışı, zihinlerimizi ait olduğumuz bu yapıyı anlayabilmek için onunla uyuma zorlamaktadır. Teknolojinin son derece karmaşık aletlerinin yaygınlıkla kullanılışı bu uyum sürecinin de bir göstergesidir denilebilir. Bilim ve teknolojinin öncülük ettiği bu süreçte, yeni süprizlere karşın 'olabilirlik' altyapısı zihinlerimizde daha da etkinleşmektedir denilebilir.

İşte bu durum, temelini 'ben'in öznel algısının oluşturduğu farklılık ve çatışmaların esas noktasını tıpkı semavi dinler gibi tahrip etmektedir. Karşımızda artık kendini bizden bağımsız olarak ifade eden bir evrenle karşı karşıya olmamız, din ile bilimin sanılanın aksine birlikte yürüyüşünü de beraberinde getirmektedir (Holmes, 1987: 60).

Bilgi teorilerinde genellikle yapıldığı üzere bilginin tanımlanması, ne olup ne olmadığının, ayırım ve kategorilerinin ortaya konması öncelenir. Bilgi'nin ne olduğu üzerine yapılan bu işlemin kendisi de bizzat bir 'bilgi' sürecini 'kavramsal' (cognitiv) olarak ortaya koymakta ve tanımlamaktadır. Plato'dan, Descartes'e, Hume'den Kant'a, Wittgenstein'e kadar pek çok filozof, bilginin apriori aslını ve ilk birimini önemle ele almışlardır. Plato'nun Theaetetus'unda (Plato, 2005: 201) 'doğru inancın doğrulanması' süreci olarak değerlendirdiği 'bilgi', böylece apriori bir temele sahip olurken; bu öncül bilgi Descartes'ce de bilginin rasyonelleştirilmesinde onun kökenini bulmak ve varlığımızın bilgiye dayalı kesinliğine ontolojik anlamda (Descartes, 1996: 16-24) ulaşmak için kullanıldı. Nihayet Kant'da apriori bilgi deney ve tecrübe yoluyla açığa çıkan aposteriori bilgiye karşıt olarak tanımlandı. (Kant, 1965: 41-43) Kant'a göre, apriori bilginin doğal önceliği onu matematiğin de kaynağı yapmaktadır. Zira a priori bilginin önsel anlamdaki bu saflığı, onun evrensellik ve zorunluluk vasıflarından kaynaklanmaktadır (Kant, 1965: 52).

Görüldüğü gibi saf bilginin evrensel ve zorunlu mevcudiyetinin imkânı yine onun apriori doğruluğu tarafından garantiye alınmaktadır. O halde evrensel, zorunlu ve mevcudiyeti ontolojik anlamda kendisiyle sağlanan bir mutlak bilgiden söz etmekteyiz. Bizi bu bilgiye yönelten en önemli etkenlerin başında da özellikle bilim ve teknoloji alanında meydana gelen gelişmeler doğrultusunda deneysel olarak elde ettiğimiz bilgiler gelmektedir. Aposteriori bilginin çeşitlilik ve çokluğu bu bilgilerin değişkenliği ve doğruluğunun zorunlu olmaması gibi nedenlerle, bilginin gerçekte hangi temelde yükseldiğini aramaya bizleri yöneltilmektedir.

Özellikle felsefeye de kaynaklık eden fizik biliminde yaşanan geçen yüzyıla ve şimdi de 21. Yüzyıla ait radikal değişimler ve bilimin ulaştığı zirve anlamında da değerlendirilebilecek gelişmeler, bir anlamda bizi mutlak ya da bilimsel bilginin tüm olasılıklarını kapsayan aşkın (transcendental) bir bilgiyle karşı karşıya bırakmaktadır. Örneğin Big Bang teoremi o güne kadar ki bilimsel birikimler doğrultusunda tüm evren için geçerli bir başlangıç noktasını ifade etmekteydi. Yüzyıl boyunca bu kuram, karşıtı olan kararlı durum kuramını devre dışı bırakarak deneyler sonucu büyük oranda geçerlilik kazanırken; başlangıç noktasının vasıfları arasında evrendeki tüm sıcaklık ve güçlerinin mutlaklık derecesinde bulunduğu mutlak bir omega noktasından bahsedilmekteydi (Chardin, 2002: 257).

Öte yandan makro sistemin apriori konumunun fiziksel anlamda mutlaklık olarak ifade edilmesinin yanı sıra, quantum alanındaki gelişmeler ise, maddesel anlamdaki apriori öncülün aposteriori halde kaldığı ve madde ötesi alanlara yönelik bilgi imkânının güçlü bir biçimde vurgulandığı yeni bir dönemi ortaya çıkarmaktaydı. Böylece Quantum alanındaki bilginin vasıfları da öncelik ve sonralığın, ya da kuvvet ve momentumun ayrı ayrı belirlenemediği ve aynileştiği alanlar olarak ortaya çıkmıştır.

Günümüzde ise maddenin önceleri en küçük parçacığında sonraları ise bilinebilen ilk alanındaki kuvveti tespit edebilmek amacıyla son olarak Cern'deki Higgs bozonu üzerine yapılan deneyde de görüldüğü üzere, 'herşeyin teorisi'ni (everything theory)¹⁵ elde edebilmek ve evrendeki tüm kuvvetleri açıklayabilecek ana prensibi bulabilmek çabası etkin olmaktadır.

---

¹⁵ <http://www.theoryofeverything.net>

Yine bu doğrultuda geliştirilen Süper Sicim kuramının¹⁶ mikro ve makro evrenlerin birliğini açıklamaya adaylıktaki, kapsayıcı ve organik cognitifliği gibi pek çok bilimsel gelişme, bilginin alanını ve tanımlanmasını aposteriori bir düzlemde evrensel bir mutlakiyete yakın konumda tanımlama çabasıdır. Deney ve tecrübe kaynaklı bilginin içinde bulunduğu şartlara bağlı subjektifliğini, evrenselliğe ve artık sabit olan değerlerin değişmezliğine yükseltmek imkânına kavuşması; her şeyi önceleyen saf ve mutlak bilginin varlık imkânının bilimsel açıdan göstermektedir diyebiliriz.

Nitekim Big Bang'in başlangıç koşullarına dair fiziksel sabite değerlerine ilişkin ifade edilen değerler, sonsuzluk, ya da sayılamazlık sınırının hemen ötesinde yapılabilen hesaplamalardır. Bu hesapların sonsuzluğun ve mutlaklığın gölgesinde yapıldığını bu araştırmayı yapan ve gözlemleyenler olarak bizler tarafından bilinmesi, sözkonusu mutlak bilginin imkânını açık bir biçimde ortaya koymaktadır.

Başlangıç koşullarının bu aşkın ve kendi koşullarına bağlı zorunlu değerlerinin, yaklaşık 15 milyar ışık yılı (Silk, 2000: 50-59) devam ede gelen sürecinin anlamlı sonucu olarak insanın; kendine, ait olduğu evrene, ötekine ve olaylara bakış açısında, düşünce ve inancında, hayat tarzında ve anlayışında kapsamlı ve kuşatıcı olması onun doğasına en uygun olan davranış biçimidir diyebiliriz. Fiziksel değerlerin karbon temelli biyolojik hayat anlamında insanileştiği bir bilgi dönüşümünü ifade eden kozmik sürece, insanın sahip olduğu her türlü bilgi, kabiliyet ve tecrübesini katarak kendisi, evreni ve öteki ile barışık bir medeniyet ile cevap verebilmesi, onun kendi varlık anlamını gerçekleştirmesi adına en önemli eylemlerinden biri olacaktır diyebiliriz.

Sonuç

Sonuç olarak, insan düşüncesinin mutlak olana yönelik seyrini de özetleyen felsefe tarihimiz, tüm bilgilerin kendisine döküldüğü bir ana kaynağın imkânını bize göstermekte ve ayrımlarımıza vurgu yaparken bu düşünsel özdeki birliğimizi göz ardı etmememiz gerektiğini önermektedir. Yine tüm farklı tezahürlerine rağmen ilahi bilginin kuşatıcılığı ve tüm bilgilere kaynaklık eden aslından kaynaklanan dinler de, Kuran örneğinde görüldüğü üzere, insanileşen ama aynı zamanda semaviliğini muhafaza eden bir kapsayıcılık aynasında birbirlerini görebilme ve anlayabilme imkânına sahiptirler.

Yeni fizik ile bize kendi doğasının eski algılarımızdan farklı olduğunun haberini veren evren, zihinsel algılamalarımızın farklılıkları üzerine temellenen kültürel, siyasal ve inanç ayrışmasında derinleşmeye devam etmek yerine, bütüncül bir bakış açısını ve öznel bir algıdan öte evrensel bir sezgi yetisine sahip olmamızı önermektedir. Hızla etkisini kaybetmekte olan kendi olmanın yeterliliği, aynı koşullarda bulunan 'öteki'ne olan ihtiyacı belirginleştiriyor. Birlikteliğin kapsamı yüksek alanını savunmak ve istemek, doğal olana özdeşliği temin etmektedir de denilebilir. Bize kendisini anladığımız biçimde değil de değişim yerindeyse kendi anlattığı biçimde olduğunu söyleyen evren, ötekini dinlemek ve onu 'olduğu biçimde' anlamayı kaçınılmaz kılmaktadır.

Evrenin bir parçası olan insanoğlunun ait olduğu bu kompleks birlikteliğe karşın sağır rolünü oynayarak, kendi olmanın farklılığı üzerine tarihsel alışkanlığını devam ettirme çabası; sonuçta yine kendi farklılığını anlamsızlaştırma ve yalnızlaştırma çabası olacağından başarısızlığa mahkum gözükmektedir. Kozmik ahenk, güzellik, zıtların adaletli birlikteliği ve faydanın her parça için mutlak egemenliği gibi, anlamlar artık bilim aracılığıyla evren tarafından bize teklif edilmektedir. Bir parçası ve sonucu olduğumuz evrende farklılıklarımızla ayrışan ve çatışan varlıklar olmak yerine, farklılıklarımızla kompleks bütünü oluşturan parçalar olabilmek; varlığımızın egemenliğini, ve devamını tüm oluşla uyum içerisinde bizlere sunabilecektir.

---

¹⁶ <http://www.superstringtheory.com>

KAYNAKÇA

- ALLEN, Reginald E. (1985). *Greek Philosophy, Thales to Aristotle*, New York: A Division of Macmillian Inc.
- BARROW, John D., Tipler, Frank (1986). *The Anthropic Cosmological Principle*, New York: Oxford University Press.
- BISMARCK, Otto von, Gedanken Und Erinnerungen (2012). *BoD – Books on Demand*, Norderstedt.
- BUBER, Martin (2003). *Ben ve Sen*, çev; Abdullatif Tüzer, Ankara: Kitâbiyât Yayınları.
- CAPRA, Fritjof (1983). *The Turning Point Science, Society, And The Rising Culture*, New York: Bantam.
- DESCARTES, Rene (1996). *Meditations on First philosophy*, trs, John Cottingham, Cambridge univ Press.
- GERHARDT, Volker (2010). *Nida-Rümelin, Julian, Kulturelle Evolution, Humanprojekt : Evolution in Natur und Kultur*, Walter de Gruyter, Berlin.
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich (2001). *The Philosophy of History With Prefaces by Charles HEGEL*, Translator, J. Sibree, M.A., Kitchener: Batoche Books.
- HIRSCBERGER, Johannes (1976). *A Short History of Western philosophy*, London: Lutter Worth Press.
- HOLMES, Rolston (1987). *Science and Religion*, Philadelphia: Temple Uni P.
- HOMEROS, Homer (1996). *İlliada*, çev, Azra Erhat, A. Kadir, İstanbul: Can Yay.
- JENKS, Chris (1993). *Culture, Florence*, KY, USA: Routledge.
- KANT, Imanuelle (1965). *Critique of Pure reason*, trs, Norman K. Simith, NewYork: St. Martin Press.
- KILIÇ, Cevdet (2009). *İslam Felsefesinde Varlık Mertebeleri*, Elazığ.
- MARX, Karl (2009). *Kapital*, 1. Cilt, çev; Alaaddin Bilgi, Ankara: Sol Yayınları.
- PLATO (2005). "The Collected Dialogues", *Theateus*, Trs, F:M Conford. Hamilton, E. Cairns, H, Bollington: Princeton Univ. Pres.
- PRIGOGINE, İlya (1989). *Isabelle stengers, Order out of Chaos: 'Man's New Dialogue With Nature'* Bantam, New York.
- REGINALD, E. Allen (1985). *Greek Philosophy, Thales to Aristotle*, New York: A Division of Macmillian Inc.
- ROSENBERG, Donna (1986). *World Mythology, An Anthology of the Great Myths and Epics*, NTC, Chicago.
- ROSENBERG, Donna (1986). *World Mythology, An Anthology of the Great Myths and Epics*, NTC, Chicago.
- SARTRE, Jean Paul (2009). *Varlık ve Hiçlik*, çev; Turan Ilgaz, G. Ç. Eksen, İstanbul: İthaki Yayınları.
- SILK, Joseph (2000). *Evrenin Kısa Tarihi*, çev. Murat Alev, İstanbul: Tübitak Yayınları.
- STUMPF, Samuel Enoch (1985). *Socrates To Sartre, A History Of Philosophy*, New York: Mc Graw-Hill Book Company.
- TYLOR, Edward B. (2010). "Primitive Culture: Researches into the development of Mythology, Philosophy", *Religion, Art und Custom*, London, Murray, 1871 V.I, Chapter VIII, Cambridge University Press, Digital Printed Version.
- HARPER, Collins (2002). *Teilhard de Chardin The Phenomenon of Man*, New York.
- <http://bible.oremus.org> (07-01-2013)
- <http://www.diyenet.gov.tr/kuran> (07-01-2013)
- <http://www.kuran.gen.tr> (07-01-2013)
- <http://www.superstringtheory.com> (07-01-2013)
- <http://www.theoryofeverything.net> (07-01-2013)